

УДК 373.3.091:[159.922.73:159.955]

ОБРАЗНЕ МИСЛЕННЯ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Романюк А.А., аспірант кафедри педагогіки,
освітнього менеджменту та соціальної роботи
Рівненський державний гуманітарний університет

У статті обґрунтовано роль образного мислення під час навчання в початковій школі. Проаналізовано вплив образного мислення на розвиток психічних пізнавальних властивостей і процесів молодших школярів. З'ясовано, що вміння кодувати інформацію різними способами (дієвий, образний, символічний) розвиває інтелект.

Ключові слова: розвиток пізнавальних процесів молодших школярів, мислення, образне мислення, наочний образ, кодування інформації.

В статті обоснована роль образного мышления при обучении в начальной школе. Проанализировано влияние образного мышления на развитие психических познавательных свойств и процессов младших школьников. Выяснено, что умение кодировать информацию различными способами (действенный, образный, символический) развивает интеллект.

Ключевые слова: развитие познавательных процессов младших школьников, мышление, образное мышление, наглядный образ, кодирование информации.

Romaniuk A.A. IMPROVED INTELLIGENCE IN EDUCATIONAL ACTIVITIES OF YOUNG SCHOOLS

The article substantiates the role of figurative thinking while studying in elementary school. The influence of figurative thinking on the development of psychological cognitive properties and processes of junior schoolchildren is analyzed. It was found that the ability to encode information in various ways (effective, figurative, symbolic) develops intelligence.

Key words: development of cognitive processes of junior schoolchildren, thinking, figurative thinking, visual image, coding of information.

Постановка проблеми. Традиційне навчання молодших школярів спрямоване загалом на розвиток раціонального, теоретичного мислення. Відомий психолог А.В. Запорожець [6, с. 256] зауважував: «Якщо відповідні інтелектуальні та емоційні якості особистості з тих чи інших причин не розвиваються належним чином у ранньому дитинстві, то пізніше подолати такі недоліки важко, а часом і неможливо. Розум людини, у якої в дитячі роки не було сформоване належним чином безпосереднє сприйняття навколишнього світу й наочно-образне мислення, може отримати згодом однобічний розвиток, який має надмірно абстрактний, відірваний від конкретної дійсності характер». Тому цілеспрямований розвиток теоретичного мислення молодших школярів необхідно поєднувати з не менш цілеспрямованим удосконалюванням образного мислення.

Я. Коменський уважав образи основоположним моментом у навчанні, що чітко простежується в його праці «Світ навколо в картинках». У книзі автор виходить далеко за межі доступного лише сенсорному досвіду, поряд із зображенням, отриманим від чуттєвого досвіду, він уводить низку понять, які є недосяжними для зовнішніх ор-

ганів чуття, наприклад, моральних якостей, справедливості, гуманності. Для відтворення такого роду понять Я. Коменський надає перевагу символічним зображенням. Саме образи, на думку вченого, мають першочергове значення в навчанні, провідним принципом якого є принцип природовідповідності [7, с. 192]. У разі правильного використання слова й образу в поясненні вчителя на уроці підкріплюється позитивна роль образу в навчальному процесі. У зв'язку з цим актуальності набуває розвиток образного мислення молодших школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навчання є провідною діяльністю в початкових класах, тому саме молодший шкільний вік має великі резерви для формування мислення учнів.

За даними досліджень Л.С. Виготського, В.В. Давидова, Д.Б. Ельконіна, Г.С. Костюка, С.Л. Рубінштейна та інших учених, розвиток мислення є одним із основних завдань навчальної діяльності.

Специфіку образного мислення висвітлювали в працях Б.Г. Ананьєв, А.В. Запорожець, В.П. Зінченко, І.С. Якиманська й інші.

Теоретичні засади розвитку творчих здібностей молодших школярів розкрито

в працях Д.Б. Богоявленської, Л.І. Божович, Г.С. Костюка, Н.В. Кузьміної, А.К. Маркової, Я.А. Пономарьова та інших.

Постановка завдання. Завданням статті є дослідження впливу образного мислення на психічні пізнавальні властивості й процеси молодших школярів під час навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мислення є предметом вивчення багатьох наук, у тому числі філософії, психології, педагогіки, тому має багато визначень залежно від науки, яка вивчає цей процес.

З погляду філософії мислення визначається як вища пізнавальна здатність, як активний процес цілеспрямованого, узагальненого й опосередкованого відображення у свідомості людини об'єктивної реальності у твердженнях, поняттях, судженнях.

У психології мислення розглядається як психічний процес, який здійснюється в результаті розумової діяльності людини. При цьому процес мислення є складним системним процесом, який нерозривно пов'язаний із мовою, спрямований на встановлення зв'язків і відношень між предметами і явищами, що пізнаються, на пошук відкриття нового знання, що є опосередкованим та узагальненим відображенням дійсності.

З погляду педагогіки мислення розглядається як система взаємопов'язаних між собою дій (операцій), які виконуються суб'єктом у процесі його розумової діяльності. Тому одним із педагогічних аспектів розвитку мислення є формування вмінь роботи з інформацією, її осмислення, перетворення, тим самим формування загальнонавчальних умінь, способів діяльності.

Дж. Брунер, досліджуючи способи кодування інформації, дійшов висновку, що існують три основні способи суб'єктивного уявлення світу: у вигляді дій, наочних образів і мовних знаків, тобто є три способи кодування інформації – дієвий, образний і символічний, кожен із яких відображає події своїм особливим чином. Розвиток інтелекту здійснюється під час оволодіння цими трьома формами подання інформації, які можуть частково переходити одна в іншу. За Л.М. Веккером, роботу думки забезпечують три «мови» перероблення інформації – знаково-словесний, образно-просторовий і тактильно-кінестетичний. Отже, підсумовує М.А. Холодна [12, с. 112], у структурі зрілого інтелекту перероблення інформації одночасно йде як мінімум у системі трьох основних модальностей досвіду: 1) через знак (словесно-мовний спосіб кодування інформації); 2) через образ (ві-

зуально-просторовий спосіб кодування інформації); 3) через чуттєве враження з домінуванням тактильно-дотикових відчуттів (чуттєво-сенсорний спосіб кодування інформації). Коротше кажучи, коли ми щось розуміємо, ми це словесно виявляємо, подумки уявляємо й відчуваємо.

Уперше питання про існування індивідуальних відмінностей у способах кодування інформації поставив російський фізіолог І.П. Павлов у рамках свого вчення про дві сигнальні системи кори головного мозку. Перша сигнальна система (далі – 1-а СС) здійснює аналіз і синтез безпосередніх впливів зовнішнього дійсності і внутрішнього середовища організму з опорою на чуттєві враження (сенсорні й перцептивні сигнали – враження, відчуття, уявлення). Друга сигнальна система (далі – 2-а СС) забезпечує орієнтування в середовищі за допомогою слова з опорою на різні форми мовної діяльності (словесні сигнали – слово). При цьому І.П. Павлов завжди особливо підкреслював, що варто говорити про взаємодію 1-ї і 2-ї сигнальних систем, оскільки вони в принципі не можуть функціонувати автономно або паралельно.

Переважаання 1-ї СС створює передумови для формування особистості «художнього типу» (високий рівень образно-просторових здібностей, труднощі в довільній регуляції діяльності тощо), переважаання 2-ї СС – особистості «розумового типу» (високий рівень словесно-логічних здібностей, підвищена схильність до самоконтролю тощо). По суті, І.П. Павлов описав два базові способи кодування інформації, відповідні особливостям будови й функціонування головного мозку: чуттєво-наочний (образний) і словесно-мовний.

Р. Сперрі доведено, що ліва і права півкулі головного мозку людини виконують різні пізнавальні функції з властивою кожній півкулі специфікою. Права півкуля обробляє інформацію в образній формі, її діяльність відрізняється одномоментним і багатоаспектним вирішенням питання, при цьому людині потрібне менше церебральне напруження. Крім того, інформація у вигляді образів довше зберігається в пам'яті. Тому навчання з використанням засобів наочності викликає в учнів менше труднощів, так як міцне запам'ятовування можливе за короткий час без значних довільних зусиль. Ліва півкуля обробляє інформацію покроково, у формі вербально-логічних або схематичних конструкцій. Для засвоєння матеріалу в цій формі потрібна додаткова активізація мозкової діяльності [11, с. 104].

У дітей раннього віку, як зазначає А.Л. Венгер, керуючою є діяльність правої

півкулі, потім у процесі дорослішання активізується ліва півкуля, але, тим не менше, гармонізація далеко не завжди буває досягнута й у зрілому віці. У цьому полягають специфічні особливості прийому й перероблення інформації кожною людиною, що, безумовно, варто враховувати під час навчання [11, с. 106].

Процес навчання учнів початкової школи повинен відповідати віковим та індивідуальним особливостям молодших школярів, серед яких провідними є потреба в грі, в русі, у зовнішніх враженнях, пізнавальний інтерес.

Провідною діяльністю молодшого школяра стає навчальна діяльність, яка опосередковує систему його стосунків з навколишнім світом. Це потребує від учня молодших класів великих особистісних зусиль, допомоги дорослих, насамперед педагога. Оволодіти знаннями означає їх засвоїти та навчитись їх застосовувати. Засвоїти знання означає сприйняти, осмислити, запам'ятати. Якщо скласти в ланцюжок наведені вище поняття, то отримаємо схематичне подання складників процесу оволодіння учнями знаннями (рис. 1):

За роки шкільного навчання процес мислення зазнає суттєвих змін, оскільки проходить етапи від конкретного, наочного до абстрактного, теоретичного. Д.Б. Ельконін констатує, що на початок молодшого шкільного віку мислення вже пройшло шлях від практичного, дійового, при якому розв'язання завдання можливе лише в ситуації безпосередніх дій з предметами, до наочно-образного, коли завдання вимагає не реальної дії з предметами, а простежування можливого шляху розв'язування в безпосередньо даному наочному полі або в плані наочних уявлень, які збереглися в пам'яті. Завдяки переходу мислення на новий, вищий, ступінь, відбувається перебудова всіх інших психічних процесів, пам'ять стає мислячою, а сприймання – думаючим, це й становить основний зміст розумового розвитку в молодшому шкільному віці [13, с. 255].

Образне мислення – процес пізнавальної діяльності, спрямований на відображення істотних властивостей об'єктів (їх частин, процесів, явищ) і сутності їх структурного взаємозв'язку. Образне мислення являє собою єдину систему форм відображення – наочно-дієвого, наочно-образного й візуального мислення [2, с. 282].

Наочно-образне мислення – вид мислення, який здійснюється на основі перетворень образів сприйняття в образи-уявлення, подальшої зміни, перетворення й узагальнення предметного змісту уявлень, що формують відображення реальності в образно-концептуальній формі [2, с. 281].

Образ – чуттєва форма психічного явища, що має в ідеальному плані просторову організацію та часову динаміку. Будучи завжди чуттєвим за своєю формою, образ за своїм змістом може бути як чуттєвим (образ сприйняття, образ уявлення, послідовний образ), так і раціональним (образ атома, образ світу, образ війни тощо) [2, с. 305]. Образ – це й результат, й ідеальна форма відображення світу у свідомості людини. На рівні пізнання образ – це відчуття, сприйняття, уявлення; на рівні мислення – це поняття та судження. Образами є практичні дії, мова, різноманітні знакові моделі. За змістом образ є об'єктивним настільки, наскільки він адекватно відображає об'єкт.

Вікові межі учнів молодших класів охоплюють період життя з 6 до 11 років. Молодші школярі ростуть і розвиваються, зростає їхня розумова працездатність. Інтенсивний розвиток нервової системи учнів створює можливості для здійснення довільної поведінки, планування, виконання та контролю програми дій. Психофізіологічний розвиток учнів молодшого шкільного віку характеризується такими психічними пізнавальними властивостями і процесами, як сприймання, увага, пам'ять, уява, мислення, мовлення, які мають безпосередній вплив на продуктивність навчання.

Відчуття і сприймання формуються за допомогою різних аналізаторів. Низка дослідників (Л.В. Занков, Н.Г. Маркова та ін.) відзначають, що в процесі сприймання велику роль відіграють органи чуттів. Згідно з результатами дослідження Н.Г. Маркової [8, с. 164], найсильнішими аналізаторами є зір і слух, за допомогою яких учні сприймають інформацію та зберігають її в пам'яті. За період навчання в початковій школі учні добре орієнтуються у формах і кольорах, сприймання набуває довільної форми, покращується робота аналізаторів, що дає учням змогу краще розрізняти відтінки кольорів, висоту звуків тощо.

М. Монтесорі розробила серію вправ з розвитку відчуттів дитини. У класифікацію розроблених М. Монтесорі сенсорних

Рис. 1. Складники процесу засвоєння знань [9, с. 580]

матеріалів входять матеріали для розвитку тактильних відчуттів, матеріали для розвитку термовідчуттів, матеріали для розвитку баричних відчуттів, матеріали для розвитку гностичних відчуттів, матеріали для розвитку смакових відчуттів, матеріали для розвитку нюху, матеріали для розвитку слуху та зору. Діти вчаться розрізняти висоту, довжину, вагу (баричність), колір, шум, запах, форму різних предметів, знайомляться з властивостями тканин тощо. Для розвитку слуху М. Монтессорі пропонує циліндри, що гримлять (брязкальця з різними наповнювачами), і дзвоники, для розвитку дотику пропонуються дощечки «гладкий – шорсткий», для розвитку смаку – смакові скляночки, для розвитку нюху – банки із запахами або ж діти нюхають різні квіти, а потім відгадують їх із заплющеними очима, для розвитку баричного відчуття малюки граються з ваговими табличками, для розвитку смаку їм пропонується торкнутися язиком гіркого, кислого, солодкого й солоного розчинів [1, с. 216].

Кожен Монтессорі-матеріал передусім розрахований на розвиток одного ізольованого відчуття, але разом із тим він побічно працює й на зону найближчого розвитку дитини, ніби підштовхує дитину до спонтанного сприйняття інтелектуальних понять: маленький-великий, тихий-гучний, гладкий-шорсткий тощо. Дитина фіксує контраст, градує, розподіляє за парами, диференціює, розрізняє форму, величину, тобто здійснює складну роботу інтелекту – аналіз і синтез.

Увага – це зосередженість діяльності суб'єкта в певний момент часу на якомусь реальному або ідеальному об'єкті – предметі, події, образі, міркуванні тощо. Увага є формою організації свідомості й умовою успішного перебігу психічних процесів і станів. Увага не має власного змісту, а виявляє свою дію у зв'язку з відчуттями, сприйняттям, пам'яттю, мисленням тощо [5, с. 244].

В учнів, особливо в 1–2 класах, провідною залишається мимовільна увага, тому привертає увагу учнів те, що впадає у вічі: рух, дія, новизна. У молодших школярів увага залишається більш стійкою під час виконання зовнішніх дій і менш стійкою під час виконання мисленнєвих дій. Важливо в цьому сенсі залучати дітей до маніпуляційно-рухової та імітаційно-рухової діяльності. Поєднання образу і слова, візуалізація слова через виконання зовнішніх імітаційних дій сприяють формуванню у школярів навичок переключення та розподілу уваги [4, с. 47].

Пам'ять учнів молодших класів характеризується заучуванням і відтворюванням.

Мимовільне та довільне запам'ятовування змінюється на образне та словесно-логічне.

У зв'язку з переважанням діяльності 1-ї СС у молодших школярів розвиненіша наочно-образна пам'ять. Діти схильні до механічного запам'ятовування, без усвідомлення зв'язків.

Процес *мислення* молодших учнів починається з аналізу та синтезу дій або під час порівняння певних об'єктів. Основним видом мислення в молодшому шкільному віці є наочно-образне, за якого розв'язання будь-якого завдання відбувається в результаті внутрішніх дій з образами сприйняття або уяви. У процесі навчання мислення молодшого школяра інтенсивно розвивається. Школярі поступово навчаються виокремлювати істотні властивості й ознаки предметів і явищ, визначати зв'язки між поняттями, узагальнювати поняття, можуть аналізувати предмет, не виконуючи практичних дій з ним, доводити свою думку з наведенням прикладів, аргументів і доказів. Разом із тим судження молодшого школяра спираються на наочні уявлення та власний досвід. Мислення школяра пов'язано з розвитком його сприйняття, яке є досить розвинутим, але недосконалим і поверховим: учні розрізняють колір, форму, величину предметів, здатні правильно співвідносити предмети за величиною, але допускають помилки під час диференціюванні схожих об'єктів; виокремлюють випадкові деталі, а важливе можуть не помітити.

Засоби наочності в молодшому шкільному віці є засобами здобування учнем чуттєвих даних, необхідних для утворення уявлень і понять про пізнавальні об'єкти, засобом розвитку здатності сприймати предмети та явища об'єктивної дійсності, спостерігати їх. Використання різних засобів наочності в практиці навчання початкової школи полегшує розуміння й засвоєння учнями закономірностей, збагачує й розширює безпосередньо чуттєвий досвід школярів. Наочність є показником розуміння для цього учня того психічного образу, який він створює в процесі сприймання, запам'ятовування, мислення й уявлення [10, с. 76].

Отже, у навчанні молодших школярів варто використовувати засоби наочності, які спираються на наочне подання інформації й використовують різні органи відчуттів для цілісного сприйняття. Молодший шкільний вік є чутливим до навчання, що спирається на наочність: школярі активно реагують на враження від наочних посібників, якісні наочні матеріали завжди викликають у них зацікавленість.

Уява в учнів молодших класів надзвичайно бурхлива, іноді некерована. Відбувається

ся вдосконалення образів і фантазій, переважає мимовільна, поступово розвивається довільна уява. Необхідною умовою розвитку уяви є вміння оперувати мисленнєвими образами, що є основою для розвитку творчості.

Мовлення учнів молодших класів характеризується такими формами, як повторення, монологи, колективні монологи, повідомлення, критика, наказ, прохання, погроза, запитання, відповіді. Поповнення словникового запасу учнів відбувається за допомогою спілкування з однолітками.

Великого значення зв'язку мови з образністю надає Л.С. Виготський, зауважуючи, що, чим більше органів чуття бере участь у сприйнятті й переробленні інформації, тим яскравішим, наочнішим і повнішим виявляється образ, що виникає. Учений указує на зв'язок мовленнєвої діяльності дитини із символічним заміщенням, згідно з яким мовна діяльність проявляється в рухах, ігровій та образотворчій діяльності. Розвиток цих видів знаково-символічної діяльності забезпечує розвиток тих функціональних систем, які відіграють важливу роль в оволодінні як усним, так і писемним мовленням [3, с. 22].

Висновки з проведеного дослідження. Образне мислення супроводжує всі види людської діяльності, якими б різними й абстрактними вони не були. За роки навчання в молодшій школі учні повинні мати запас наочних образів різного ступеня схематизації. Процес утворення наочних образів робить знання учнів усвідомленими й дієвими. Змістовий аналіз результатів навчальної діяльності учнів дає учителеві змогу вчасно посилити роль або наочно-образних, або раціонально-вербальних елементів у процесі навчання. Не менш важливо розвивати в учнів уміння оперування образами – узагальнювати, порівнювати, перетворювати, трансформувати. Ефективними засобами для формування компонентів розумової діяльності у формі образів, розвитку вміння оперувати ними й включати їх у більш складні структури мислення є різні види засобів наочності.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні умов для зміцнення та підсилення зв'язку між образним і теоретичним мисленням в учнів молодшого шкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецька С.В. Дитиноцентрована педагогіка: теорія і практика західних країн: посібник. Харків: Факт, 2008. 255 с.
2. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. 3-е изд., доп. и перераб. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2006. 672 с.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. Москва: Педагогика, 1982. Т. 2: Проблемы общей психологии / под ред. В.В. Давыдова. 504 с.
4. Гусак Л. Асоціативне засвоєння іншомовного навчального матеріалу молодшими школярами. Актуальні питання іноземної філології. 2016. № 4. С. 44–51.
5. Загальна психологія: підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ: Либідь, 2005. 464 с.
6. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2 т. Москва: Педагогика, 1986. Т. 1: Психологическое развитие ребенка. 320 с.
7. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. Москва: Учпедгиз, 1939. Т. 1: Великая дидактика / под ред. А.А. Красновского; пер. с латин. Д.Н. Королькова. 320 с.
8. Маркова Н.Г. Развитие речевой деятельности младших школьников на основе средств ассоциативного воображения: дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01; 13.00.02 / Казан. гос. пед. ун-т. Казань: [б. и.], 2002. 238 с.
9. Малафійк І.В. Дидактика новітньої школи: навчальний посібник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2014. 632 с.
10. Олєфіренко Н.В. Вимоги до електронних дидактичних ресурсів для початкової школи. Інформаційні технології в освіті. 2012. № 12. С. 73–82.
11. Усольцев А.П., Шамало Т.Н. Наглядность и ее функции в обучении. Педагогическое образование в России. 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/naglyadnost-i-ee-funktsii-v-obuchenii>.
12. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 272 с.
13. Эльконин Д.Б. Избранные педагогические труды / под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко. Москва: Педагогика, 1989. 554 с.